

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1964.4.04>

MIHKEL VESKE KATSE KOGUDA MATERJALE EESTI TALURAHVAKOOLIDE KOHTA

A. VASSAR,

Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige

Mihkel Veske on tuntud kui väga laialdaste ja mitmekesiste huvidega uurija. Uheks tema südameasjaks oli ka eesti rahvakooli arendamine ning õpetuse taseme tõstmine. Energiliselt võttis ta osa Eesti Aleksandrikooli asutamiseks loodud rahakorjamise organisatsioonist ning kooli põhikirja koostamisest. Senini polnud aga teada, et M. Veske 1881. aastal kavatses põhjalikumalt tundma õppida eesti rahvakoolide olukorda ning tegi katset hankida vajalikku materjali ankeedi teel.¹

Veske tähelepanu pöördumine 1881. aasta algul eesti talurahvakoolidele ei olnud kuidagi juhuslik, vaid tingitud ühiskondliku arengu päevaülesannetest. Võitlus meie rahvakooli vabastamiseks balti mõisnike ja pastorite ängistava ning kooli arengut pidurdava eestkoste alt muutus 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate algul, s. o. demokraatliku tõusu aastatel, eriti teravaks. Põhiliseks loosungiks selles küsimuses kujunes maarahvakooli «kroonu alla» viimise, s. t. haridusministeeriumile allutamise nõudmine.² Selle põhjendamiseks püüti igati avalikkuse ette tuua rahvakoolide viletsat olukorda Baltimail ja seda, kuidas kohalikud saksa pastorid ja mõisnikud püüavad maakoole kasutada eesti ja läti rahva saksastamiseks, kuidas nad kiusavad taga rahvameelseid kooliõpetajaid jne. Liivimaa rüütelkond ja pastorid sattusid sellest suurde ärevusse ning rakendasid iga-suguseid võtteid eesti ja läti demokraatliku ajakirjanduse suu sulgemiseks. Poleemika kandus aga üle ka vene keskajalehtedesse, milledest «Novoje Vremja» ja «Golos» maakoole küsimuses jagasid «Sakala» seisukohti.³

Samal ajal oli Balti kubermangude rahvakoolide vastu tekkinud huvi ka keskvalit-susel, kes nende kaudu kavatses tugevdada oma mõju ja positsioone siinsel ääremaal. 1880. aasta märtsis esitati haridusministeeriumi korraldusel kõigile koolmeistritele kaks küsimustikku, millest üks käis koolide ja õpilaste, teine kooliõpetajate kohta. Juba see, et need küsimustikud Eesti- ja Liivimaal olid koostatud saksa keeles, reedab balti saksa koolivalitsuste kätt kõnesoleva ankeedi korraldamisel kohapeal. Ka küsimuslehtede täit-misel etendasid pastorid määravat osa, eriti veel seetõttu, et paljud vallakooliõpetajad

¹ Ankeedimeetodit oli M. Veske juba varem kasutanud etnograafilise materjali kogumiseks, avaldades 1875. a. kevadel trükitud vastava küsimustiku. Kuigi ta plaanis kogumistööd sel alal jätkata veelgi laiahaardelisemalt, jäi kavatsus mitmesugustel põhjustel siiski teostamata. Ometi ei tähenda see, et M. Veske huvi talurahva käimasoleva kultuuri-lise ja majandusliku arenemisprotsessi vastu oleks nõrgenenud. Kogu tema erakord-selt aktiivne ühiskondlik tegevus, eriti 80-ndate aastate algul, mis vajaks senisest hoopis põhjalikumalt ja seostatumat käsitlemist, tõendab nimelt hoopis vastupidist. Uheks selle tõendiks on ka tema kavatsus käsitleda eesti rahvakooli olukorda. See tekkis tal 1881. aasta algul ning vajaliku materjali hankimiseks pöördus ta jälle tagasi trükitud küsi-mustiku kasutamise juurde, toetudes ilmselt kogemustele, mida ta oli saanud enam kui viis aastat tagasi.

² See nõudmine avaldati ajalehtedes «Tartu Eesti Seitung» 19. jaan. ja «Sakala» 9. veebr., 15. märtsil ja 5. apr. 1880. Vallakoolide viletsa olukorra kohta vt. «Tartu Eesti Seitung» 12. märtsil ja «Sakala» 10. mail 1880 jm.

³ Vt. vastuväitlust ajalehes «Neue Dörptsche Zeitung» 2. März ja 3. Aug. jm.

polnud ise võimelised neid saksa keeles täitma. Vastavalt sellele võisid need kroonulikud küsimustikud anda meie rahvakoolidest vaid balti saksa koolivõimude huvides moonutatud pildi, ning seegi materjal kadus tsaaribürokraatia laegastesse, muutudes praktiliselt kättesaamatuks kooli tõelise progressi eest võitlejatele.

Sellistes tingimustes muutuski akuutseks omapoolsete andmete hankimine meie koolilude kohta, mille teostamisele M. Veske 1881. aasta märtsis asus. Seejuures ei seadnud Veske endale ülesandeks saada ülevaadet rahvakooli olukorrast kogu Eestis, vaid ainult oma lähimast ümbruskonnast — Tartumaalt. Selleks sundisid teda täiesti realistlikud kaalutlused.

Küsimustikku oli kõige otstarbekam koostada vallast lähtudes. Täita suutsid teda asjalikult aga ainult sellised valla ametiisikud, kelle käes olid vajalikud andmed. Ankeedi läbiviimisel eraisikuna tuli paratamatult toetuda mingile organisatsioonile. 1875. aastal oli Veske etnograafilise ankeedi läbiviimiseks kasutanud Opetatud Eesti Seltsi, kes aga rahvakoolide puhul ei tulnud arvesse. Ka eesti rahvuslikud seltsid ei sobinud selleks. Küll aga oli 1880. aastal tekkinud omapärane ühendus Tartu maakonna vallavanemate koosolekute ehk nn. konverentside näol eesotsas kõomiteega, kelle juhatajaks ehk, nagu tollal öeldi, presidendiks oli valitud M. Veske. See oligi kohane organisatsioon kõnesoleva ankeedi läbiviimiseks vajalikus suunas. Kogumistöö korraldas Veske ka seekord Tartu ülikooli lektorina. Küsimuslehed kavatses ta järgmisel vallavanemate koosolekul välja jagada, pöördudes soovitud andmete saamiseks sõnaselgelt vallavalitsuste poole.

Küsimustik, millest Tartu raekohtu arhiivifondis on säilinud üks trükitud eksemplar,⁴ näitab, et ankeedi peamiseks tulemuseks pidi olema paljastada balti saksa pastorite ja teiste kirjameeste valet, nagu hoolitseksid mõisad majanduslikult rahvakoolide eest. Samuti pidi see aitama põhjendada vajadust allutada rahvakoolid haridusministeeriumile. Küsimustiku lõpetamine andmete pärimisega «õpetusplaani» kohta puudutas samuti üht tolle aja aktuaalset vaidlusküsimust kahe võitleva leeri vahel, nimelt kaasaja nõuetele vastavate ilmlike ainete õpetamise laiendamist ja süvendamist usuõpetuse arvel. See oli Veskel juba ammu seisnud südamel. «See ei ole mitte suur õnnetus,» kirjutas ta 1870. aastal Jaan Adamsonile, «kui Eesti lapsed vähem katekismust ja piiblitlugud mõistavad, aga küll on õnnetus see, et Eesti lapsed pea midagi maailma lugudest ja geograhiast ei tea.»⁵

1881. aasta kevadel oli ühiskondlik-poliitiline võitlus Liivimaal üldse erakordselt teravaks muutunud ning mõisnikud, pastorid ja nende käsilased jälgisid tähelepanelikult ning kahtlustavalt eestlaste iga väljaastumist. «Sakala» 4. ja 11. aprilli numbrites avaldatud pikk artikkel «Mõnda meie kihelkondade koolivalitsustest», milles paljastati kohaliku koolivalitsuse erapoolikust ning mõisniku ja pastori võimutsemist, oli olnud värskest üheks valusaks torkeks herilasepessa. Mõisnikele ja pastoritele oli M. Veske poolt kavandatava ankeedi mõte peagi selge ja nad astusid kohe omapoolseid samme, et tema üritust nurja ajada. Niipea kui Veske oli küsimuslehed Tartumaa vallavanematele laiali saatnud, informeeris vastasleer asjast kohe Liivimaa kuberner. Selgus, et küsimusleht oli trükitud tensori loata. Just samal ajal aga oli Liivimaa rüütelkond alustanud uue hooga ägedat rünnakut tensusuuri ümberkorraldamiseks Balti kubermangudes, et edukalt ohjeldada eesti ja läti progressiivset trükisõna.⁶ Kuna küsimusleht ei sisaldanud tegelikult midagi seadusvastast, otsustati asja uurimist alustada vormilisest küljest. Liivimaa kuberner tegi selle ülesandeks Tartu politseimeistrile E. Rastile, kui see mai lõpus Riias viibis.⁷

⁴ RAKA (= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 995, nim. 1, s.-ü. 16311, l. 7.

⁵ KM KO (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond), f. 2, m. 1: 15, l. 46, M. Veske kiri A. Adamsonile 26. aug./7. sept. 1870.

⁶ Seda küsimust on üksikasjalikult käsitletud H. K r u u s, Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, lk. 172 jj.

⁷ RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 16311, l. 8.

Palun auustatud wallawalitsust järgmiste küsimiste peale wastusi kirjutada:

- Rihelkonna nimi.
- Walla nimi ja suurus abra ja taalbri järele.
- Walju kooli on wallas?
- Sga kooli nimi.
- Walju lapsi käiwad igas koolis (N N koolis)?
- Walju wallamaa peal elawate inimeste lapsi käiwad N N koolis?
- Walju mõisa maa peal elawate inimeste lapsi?
- Walju maksab wald iga kooli üles pidamise eest? renti kooli maa eest, wilja koolmeistrille, puid, raha j. n. e.?
- Walju kõik kokku raha peale arwatud, kus iga asja hind üles pandud?
- Walju maksab mõisa kooli ülespidamise eest, kus mõisa maa peal elawate inimeste lapsed koolis käiwad?
- Kas mõisal on ehk ise kool mõisa maa peal elawate inimeste laste jaoks?
- Mis maksis mõisa kooli maja üles ehitamise ehk parandamise juures? mis wald? Siin juures ehituse materjal, töö-pääwade arw ja need raha peale arwatud, meistri pall j. n. e.?
- Kuidas on kooli õpetus-plaan? ära kiri sellest?

Isikualised tähendused.

Palun võimalikult täieste ja diete kõik maksud üles kirjutada ja Tartusse minu kätte saata.

Lektor Dr. M. Veske,
Tartus.

Tartus, Märtsi kuul 1881.

Juba 30. mail kuulati Tartu politseivalitsuses ära M. Veske seletus, millest muu hulgas selgus, et küsimusleht oli trükitud Schnakenburgi trükikojas, kusjuures ei Veske ega trükikoja esindaja ei olewat teadnud, et ka need küsimused, mida Veske on vallavannaile laiali saatnud «ainult oma käsilolewa teadusliku töö jaoks», vajavad trükiluba.⁸ Sama kinnitas ka trükikoja ärijuht Emil Frehse ülekuulamisel 4. juunil, paludes ühtlasi oma teadmatust vabandada. Politseivalitsuse aga otsustas asja üle anda Tartu raekohtule kohtulikaks juurdluseks ärijuhi vastu küsimuslehe ilma tsensuuri loata trükkimise asjus.⁹ Tartu foogtikohtus toimunud eriuurimisel rõhutas trükikoja ärijuht E. Frehse, et ta oli

⁸ Sealsamas.

⁹ Sealsamas, l. 8 (Tartu politseivalitsuse protokoll 4. juunist 1881) ja l. 9 (Tartu politseimeistri E. Rasti kiri Tartu raele 5. juunist 1881).

dr. Veske palvel trükitavat lehte pidanud viimase eraasjaks, mida too vajas teaduslikuks tööks, ning seepärast ei olevat kõnesoleval juhul vastavalt Liivimaa Kubermanguvalitsuse 7. juuli 1865. aasta patendi nr. 66 §-le 12 lõige III tsensuuri luba nõutav.¹⁰

Frehse tunnistustest selgub, et Veske oli lasknud küsimuslehte trükkida ainult 50 eksemplari.¹¹ Tekib küsimus, miks Veske nii vähe eksemplare tellis, sest Tartu sillakohtu piirkonda kuulus kuni 145 vallakogukonda ning Tartumaa vallavanemate konverentsidest võttis tavaliselt osa 70—80, ühel juhul isegi üle 100 vallavanema. Võimalik, et ta tellis lehti esialgu ainult ühel koosolekul väljajagamiseks ning soodsa reageeringu korral oleks neid juurde lasknud trükkida. Seda lubab oletada ka E. Frehse seletus, eriti see, mille ta andis Tartu politseivalitsuses esimesel ülekuulamisel.

Kuigi Frehse süüdistusasi Tartu linna foogtikohtust saabus Tartu raele juba 19. juunil,¹² tegi viimane otsuse alles 16. oktoobril 1881.¹³ Raad leidis, et kõnesolev küsimusleht ei käi eespool nimetatud patendis märgitud, s. o. asutuste poolt väljaantavate publikatsioonide, või teiste seal lubatud trükiste hulka, vaid on kõige tihedamas seoses avaliku poliitilise eluga ning peaks seetõttu alluma eeltsensuurile. Seega tunnistati E. Frehse süüdi eeltsensuuri alla kuuluva trükise valmistamises ilma tsensuuri loata ja mõisteti maksima kolm rubla rahaträvi linnaametnike pensionifondi heaks ning üheks päevaks aresti.¹⁴

Ajujahiga küsimuslehekese vastu oli ankeedi läbiviimine juba kevadel võimatuks tehtud. Kuigi M. Vesket ei saadud kohtulikule vastutusele võtta, kasutasid balti saksa võimumedhed tema terroriseerimiseks teisi vahendeid. On üldtuntud fakt, et 1881. aasta kevadel esitas Tartu õppekonna kuraator parun A. Stackelberg Veskele nõudmise, kas kõigist eesti seltsidest välja astuda ja loobuda ajalehele artiklite kirjutamisest või lahkuda lektori ametikohalt ülikoolis.¹⁵ Kui arvata, et niisuguse nõudmise üldiseks põhjuseks oli Veske üha agaram osavõtt C. R. Jakobsoni poolt juhitava demokraatliku leeri tegevusest, on senini siiski selgusetuks jäänud tema esitamise konkreetses ajend, eriti aga see, miks Veske sellele ilmselt ebaseaduslikule nõudmisele oli valmis alistuma. Parun A. Stackelberg esitas Veskele kõnesoleva nõudmise 23. mail.¹⁶ Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek, kus Veske «poliitikat ajas» ja pealinna läkitatavasse saatkonda valiti, oli aga toimunud juba 15. aprillil.¹⁷ Ja nagu juba 2. juunil selgus, lubati Veskel just Kirjameeste Seltsi edasi jääda, samuti osa võtta saatkonnast Peterburi. Seega ei saanud ajendiks olla Veske tegevus seal.

Oma lühikeses kirjas C. R. Jakobsonile Tartust 27. mail ei tea M. Veske midagi rohkem endale süüks pandavat, kui kuraatori sõnade järgi seda, et ta «Eesti seltsides poliitikat ajavat».¹⁸ Veske teatab, et tal ei jää muud nõu üle kui kõigist seltsidest välja astuda ning «Sakalasse» mitte enam kirjutada. «Ehk saadakse edespidi aru, et mina ilma süita olen,» loodab ta. «Palun, et Teie midagi sellest Sakalasse ei kirjuta.» Juba 30. mail teataski ta ametlikult Eesti Kirjameeste Seltsile enda väljaastumisest, kuigi kuraator oli talle lubanud mõtlemissaaga «viimse suiste pühani». Kuna me nüüd teame, et Veske just samal päeval käis Tartu politseivalitsuses ülekuulamisel tsensuri loata trükitud küsimuslehe pärast, saabki meile mõistetavaks tema talitusviis. Pärast teistkordset kuraatori juures käimist võis ta aga C. R. Jakobsonile kirjutada, et tal oli erandlikult lubatud jääda Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeks, olla saadikuks Peterburi ning kirjutada ajalehtedele, «aga mitte poliitikast».¹⁹

¹⁰ Sealsamas, l. 11 (foogtikohtu protokoll 13. juunist 1881).

¹¹ Sealsamas, l. 8 ja 11 pöördel.

¹² Sealsamas, l. 2.

¹³ Sealsamas, l. 12.

¹⁴ Sealsamas, l. 13 pöördel.

¹⁵ Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926—1929, lk. 566; Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tallinn, 1958, lk. 131.

¹⁶ KM KO, f. 70, m. 1 : 12, l. 16.

¹⁷ Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 124 ja 125.

¹⁸ «Eesti Kirjandus» 1924, lk. 271; sama kirja järelmärguses lisab ta: «Et sarnane lugu tuleb, teadsivad Baltlased jo ammo ette ära!» (KM KO, f. 47, m. 2 : 20, l. 22.)

¹⁹ KM KO, f. 47, m. 2 : 20, l. 24 (M. Veske kiri C. R. Jakobsonile 3. juunil 1881); vt. ka M. Veske teade M. Mitile, «Eesti Kirjandus» 1906, lk. 179 ja veel «Sakala» 27. juunil ja 11. juulil 1881.

Kuraatori nõudmist valgustab veelgi üksikasjalikumalt J. Köleri kirjakogus säilinud neljaleheküljeline saksakeelne Veske kirjutus.²⁰ Nagu sellest selgub, öelnud kuraator, et ta esitavat Veskele selle nõudmise Liivimaa kubeneri ülesandel, kubeneri ja oma ministri, s. o. haridusministri volitusel. «Läbirääkimiste» lõpuks jäänud väljaastumise nõudmine kehtima «Vanemuise», Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ja Tartumaa vallavanemate konverentside asjaajaja koha suhtes, kusjuures vähemalt kahes viimases sai Veske ka väike palka. Kui Veske oma sissetulekute vähenemisele tähelepanu juhtis, tähendand kuraator kuivaltp, et see on «juba Teie oma asi».

Lõpuks märgitakse kirjutises, et «paar episoodi kõnelusest on siin välja jäetud». Nii ei saagi me teada, kas talle selgus või mitte kuraatori surveavaldamise seos küsimuslehe käikulaskmise katsega. Hiljem esitas Veske Liivimaa kubenerile parun Uexküllile järelepärimise, millele saadetud vastuses viimane eitab kuraatorile Veske suhtes niisuguse ülesande andmist, kogu asi olevat lihtsalt «arusaamatus». Veske aga jätab siingi midagi ütlemata, kirjutades Kölerile: «Lähemalt enam. Ma olen alati selles kahelnud, et kuberner kuraatorile sellise ülesande tegi. Loodetavasti astub nüüd kuberner vajalikke samme.»²¹

Nüüd, mil me teame M. Veske katsest kasutada oma positsiooni Tartumaa vallavanemate konverentside «presidendina» materjali kogumiseks mõisnike rahvavaenuliku poliitika kohta rahvakoolide küsimuses, saab kogu see asi meile palju selgemaks. Vallavanematele määratud trükitud küsimusleheke viiski Liivimaa kubeneri ja õppekonna kuraatori maikuu lõpupoolle liikvele ning panigi neid mõisnike huvide kaitseks dr. Veskele survet avaldama. Seepärast on ka arusaadav, miks kuraator kohe oli nõus «järelandmist» tegema Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeks jäämise suhtes, kuigi konservatiiv-kerikaalse leeri tegelased hellitasid juba lootust just selles seltsis Veskest lahti saada.²² Kohalikke saksa võimumehi aga huvitas hoopis rohkem Veske energilise tegevuse lõpetamine eeskätt neis organisatsioonides, mis palju vahetumalt olid kokkupuutes talurahvaga kui Kirjameeste Selts. Neil läkski korda Veske üritus nurja ajada, teda eemale tõrjuda rahvakoolide olukorra valgustamisest ning likvideerida maakonna vallavanemate konverentsid kui tõusva maakodanluse noor organisatsioonivorm Lõuna-Eestis.

Seega moodustab M. Veske katse koguda trükitud küsimuslehe abil materjale rahvakoolide olukorra kohta Tartumaal küllaltki tähelepanuväärse episoodi 1881. aasta rahutu kevade sündmustest Eestis. Muidugi on see ainult killuke ulatuslikust ühiskondlikust võitlusrindest, kuid ta kinnitab omakorda, kui olulise löigi selles rindes moodustas rahvakoolide küsimus, milles M. Veskelgi oli oma osa, kuigi väike ja välise surve tõttu vaid episoodiliseks jääv.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
15. I 1964

²⁰ KM KO, f. 70, m. 1:12, l. 16—17. (Kirjutus on pealkirjastamata, adressaadita ja dateerimata, ilmselt koostatud selle sündmuse kirjalikuks fikseerimiseks; leidub Veske poolt J. Kölerile saadetud materjalide hulgas.)

²¹ KM KO, f. 70, m. 1:11, l. 27. Veske saksakeelne kiri Kölerile 24. märtsist 1882.

²² Vt. R. Kallase kiri J. Hurdale. (Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 127.) Selle leeri ajalehe toimetaja A. Grenzstein püüdis olukorda demagoogiliselt kasutada Veske põhjendamata süüdistamiseks «Eesti Postimehes», millise vassingu «Sakala» päreeris, kuigi alles enam kui kuu aja möödudes. (Vt. «Sakala» 11. juulil 1881.) Nagu ülalpool nägime, palus Veske, et Jakobson ajalehes kuraatori nõudmisest midagi ei kirjutaks. Nähtavasti alles pärast seda, kui asja uurimine Tartu foogtikohtus oli lõpetatud, otsustasid nad parun Stackelbergi surveavaldamise avalikkuse ette tuua ning vastav teade ilmus 27. juunil 1881 «Sakalas», tsensuuriloata trükisest aga targu vaikiti.

В статье освещена попытка выдающегося эстонского филолога, фольклориста и политического деятеля Михкеля Веске весной 1881 года провести сбор материала о положении сельских школ в уезде Тартумаа. Для этого он составил небольшую печатную анкету (см. рис.), которую роздал для заполнения волостным старшинам. Но прибалтийско-немецкие помещики вместе с царскими властями в Лифляндии помешали этому начинанию, ссылаясь на то, что анкета была напечатана без разрешения цензуры. В связи с этим М. Веске был подвергнут грубому нажиму, его пытались заставить вообще отказаться от политической деятельности в буржуазно-демократическом лагере эстонского национального движения, но эта попытка не увенчалась успехом.

*

The above article deals with the attempt of Mihkel Veske, a prominent Estonian linguist, folklorist and public figure, at collecting data on the state of village schools in the province of Tartumaa. Mihkel Veske compiled a brief questionnaire which was printed and forwarded to oldermen of "volosts" (smaller administrative units in the Russian Empire). The Baltic-German barons, however, together with the tsarist authorities of Livonia vetoed this venture under the pretext that the questionnaire had been printed without the censor's permission. In connection with this Mihkel Veske was subjected to gross repression, and attempts were made to make him give up his political activities in the Estonian bourgeois democratic liberation movement, but these attempts failed.